

ابوطالب هارونی و کتاب الدعامة فی تثبیت الامامة

پدیدآورده (ها) : رحمتی، محمد کاظم
کتابداری، آرشیو و نسخه پژوهی :: کتاب ماه دین :: آذر 1381 - شماره 62
از 85 تا 87
آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/33824>

دانلود شده توسط : رسول جعفریان
تاریخ دانلود : 25/11/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

نکته‌ها و یادداشت‌ها

ابوطالب هارونی و کتاب الدعامة فی تثبیت الامامة

○ محمدکاظم رحمتی

ناجی حسن در ۱۹۷۷م (بغداد) کتابی به نام نصرۃ المذاهب الزیدیه براساس نسخه خطی ۱۵۶۷ دارالکتب که نسخه کهنی نیز بود (به تاریخ کتابت دهم شوال ۵۵۱) با انتساب به صاحب بن عباد (۳۲۶-۳۸۵ ق) منتشر کرد. در چاپ دوم این کتاب، تنها عنوان آن را تغییر داد و با عنوان الزیدیه (بیروت، ۱۹۸۱ م) تجدید چاپ کرد. برخی کسان چون صبحی صالح، انتساب کتاب را به صاحب بن عباد مسلم دانسته و براساس آن به بحث درباره آرای کلامی صاحب بن عباد پرداخته‌اند. به دلایلی که شرح آن خواهد آمد، این انتساب نادرست است. این مطلب موضوع سخن این نوشتار است.

یک سلسله مجادلات کلامی میان امامیه و دیگر فرقه‌ها، خاصه زیدیه بوده است.^۱ این مکتوبات در قرن‌های بعدی نیز نگاشته شد. یکی از این آثار، کتاب الدعامة فی تثبیت الامامة، نوشته ابوطالب یحیی بن حسین هارونی (متوفی حدود ۴۲۲ ق) است. ابوطالب یحیی بن حسین بن محمد بن هارون بن حسین بن محمد بن هارون بطحانی حسنی، مشهور به الناطق بالحق، برادر دیگر امام زیدی المؤید بالله احمد بن حسین است. وی به سال ۳۴۰ ق به دنیا آمد و بعد از مرگ برادرش در ذی الحجة ۴۱۱، عهده‌دار امامت زیدیه در شمال ایران شد. وی در آغاز از امامیه بود ولی بعدها به زیدیه گروید. شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ ق) به نقل از شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ ق) درباره وی نوشته است:

«سمعت شیخنا أبا عبدالله أیده الله یذکر أن أباالحسین الهارونی العلوی کان یعتقد الحق و یدین بالامامة فرجع عنها لما التبس علیه الامر فی اختلاف الاحادیث فترک المذهب و دان بغیره لمالم یتبین له وجوه المعانی فیها».^۲

احتمالاً تلمذ نزد معتزله در این تحول فکری وی بی‌تأثیر نبوده است. در بغداد نزد ابوعبدالله بصری به تحصیل دانش کلام پرداخت. رونق شهر وی و حمایت صاحب بن عباد از معتزله و گرایش زیدی آل‌بویه، به

قیام زید بن علی (متوفی ۱۲۲ ق) سرآغاز حرکتی در فرهنگ اسلامی است که به زیدیه شهرت یافته است. این نحله در تحولات کلامی خود به معتزله نزدیک شد و در حوزه عقاید، تأثیراتی از آنها گرفت. از میان مکاتب مختلف معتزلی، مکتب بصره، بیشترین تأثیر را بر معتزله نهاد. این امر را می‌توان از شاگردی برخی از زیدیه نزد قاضی عبدالجبار معتزلی و دیگر رجال معتزلی دریافت (نمونه را بنگرید: شرح العیون المسائل، ص ۳۷۱، ۳۷۶، ۳۷۷).

اختلاف میان امامیه و زیدیه بر سر مسئله امامت در طول تاریخ به نگارش آثاری در رد و تخطئه یکدیگر منتهی شده است. قدیم‌ترین اثر موجود از این دست، کتاب الرد علی الرافضة منسوب به امام قاسم بن ابراهیم رسی است.^۳ اهمیت این آثار برای محققان تاریخ اسلام و تاریخ تشیع امامی و زیدی، آشکار است. هرچند تاسفانه بخش اعظمی از این‌گونه آثار موجود نیست و آنچه که موجود است نیز به چاپ نرسیده است.

یکی دیگر از این آثار را شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ ق) در کتاب کمال‌الدین خود آورده و تقریباً پاسخ‌های عالم امامی، ابن‌قبه (متوفی قبل از ۳۱۹ ق) به وی را نقل کرده است. شروع غیبت صغری در ۲۶۰ ق، آغاز

عباد و مازال مشوباً بالكثير من الأخطاء المطبعية والاملائية والتاريخية ولو تأمل في المصادر التي رجع اليها لعرف مافات و مخطوط الدعاة بأيدنا و له شرح لطيف للحافظ العلامة علي بن الحسين الزيدى سماه المحيط بالامامة و شحنه بالاحاديث المسندة والروايات المفيدة».^{۱۱}

با توجه به این دلایل و وجود نسخه‌های خطی کتاب الدعاة تردیدی در انتساب این کتاب به ابوطالب هارونی باقی نمی‌ماند. نکته دیگر درباره کتاب الدعاة، شرح مهم آن، یعنی کتاب المحيط بالامامة، نگارش عالم زیدی و ایرانی علی بن حسین زیدی است. این کتاب به دلیل آن که مؤلف احادیث و مطالب فراوانی را در تأیید سخنان هارونی از مأخذ کهن امامیه گردآوری کرده است، اهمیت دارد.^{۱۲} این نکته با توجه به از بین رفتن اغلب این منابع ارزش بیشتری می‌یابد. در اغلب منابع زیدی از این کتاب نیز یاد شده است.^{۱۳} المنصور بالله در کتاب العقد الثمین که نسخه خطی آن در اختیار من است، عبارت‌هایی از آن را آورده است (برای مثال ص ۸۸: فتروی من ذلك مارويانه من كتاب المحيط بالامامة رواه الفقيه ابوالحسن زيد بن الحسن بن علي البيهقي رحمه الله عن مصنفه علي بن الحسين بن احمد الزيدى شاه سربيجان رحمه الله قال...) «نسخه خطی بخشی از این کتاب به تازگی در یمن یافت شده است و نسخه‌ای از آن نیز در امبروزینا موجود است».^{۱۴}

کتاب الدعاة از چند جهت مهم است. برخی اشارات به دیدگاه‌های سیاسی شیعه در آن دوران و ایراداتی در باب غیبت است.^{۱۵} نکته جالب توجه آن است که برخی از این ایرادات، با آنچه که شیخ صدوق در کمال الدین آورده و به آنها پاسخ گفته، یکی است. آیا هارونی این ایرادات را بیان کرده یا فرد دیگری این شعبات را آورده است؟ این را می‌دانیم که کتاب الدعاة فی تثبیت الامامة قبل از سال ۳۸۵ ق و در زمان حیات صاحب بن عباد نوشته شده است. دلیل بر این گفته، کلام هارونی در آغاز کتاب الدعاة است. هارونی در آغاز خطبه کتاب نوشته است:

«سألتكم أعزكم الله أملاء كتاب في نصره مذاهب الزيدية في الامامة على أيجاز و اختصار، فأجبتكم ألى ذلك، علماً مني بأن أصول هذا الباب و أن كانت مذكورة في الكتب فهي منتشرة فيها و كثير منها يحتاج ألى تلخيص و تهذيب، متى جمعت أطرافها و هذبت بالنكت التي أفادتها مجالس الصاحب كافي الكفاة و عماد الاسلام و المسلمين، أدام الله علوه و عند مسائلتنا آياه بيان نصره هذه المذاهب عظم الانتفاع بذلك...» (ص ۲۳).

براساس تصریح هارونی براین که مطالب بیان شده در این کتاب به تفصیل در کتاب‌های دیگر عالمان زیدی آمده است، این احتمال نیز می‌رود که وی مطالب خود را در نقد دیدگاه امامیه در باب غیبت از کتاب الاشهاد ابوزید علوی برگرفته باشد.^{۱۶} هرچند اگر تالیف کتاب کمال الدین

مهاجرت وی به ری منتهی شد.^{۱۷} وی صاحب کتاب‌های مهمی در فقه و کلام زیدیه است؛ در فقه کتاب التحریر فی الكشف عن نصوص الأئمة النحارير را نگاشته است. این کتاب امهات آرای فقهی امام قاسم بن ابراهیم رسی و نواده وی الهادی الی الحق یحیی بن حسین بن قاسم بن ابراهیم الرسی است. در کتابخانه جامع کبیر صنعاء به شماره ۱۵۹ فقه هادوی نسخه‌ای از این کتاب موجود است و میکروفیلمی از آن به شماره ۲۶۱ در دارالکتب موجود است. این کتاب به کوشش محمدیحیی سالم عزآن (۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م) در دو جلد به چاپ رسیده است.^{۱۸} در اصول فقه وی، کتابی به نام المجزی نگاشته است.^{۱۹}

در تاریخ سیره‌نگاری زیدیه کتابی به نام الافادة فی تاریخ أئمة الزيدیه نوشته که بخشی از آن را ویلفرد مادلونگ در کتاب أخبار أئمة الزيدیه (بیروت، ۱۹۸۷ م) به چاپ رسانده است. تمام متن این کتاب را محمدیحیی سالم عزآن (صنعا، ۱۴۱۷ ق) نیز منتشر کرده است. مجموعه مهم حدیثی از وی به نام الامالی به تهذیب قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام مسوری (متوفی ۵۷۳ ق) و با نام تیسیر المطالب من امالی الناطق بالحق موجود است که در بیروت ۱۳۹۵ ق به کوشش یحیی عبدالکریم الفضیل به چاپ رسیده است.^{۲۰}

از آثار کلامی وی، کتابی به نام الدعاة فی تثبیت الامامة در برخی منابع یاد شده و عبارت‌هایی از آن نیز نقل شده است. ابوسعید بن نشوان حمیری (متوفی ۵۷۳ ق) در کتاب الحورالعین دو نقل قول از کتاب الدعاة آورده است.^{۲۱} این عبارت در نقد دیدگاه امامیه در باب امامت و افضلیت زیدین علی است. دیگر عالم زیدی، احمد بن یحیی مشهور به ابن المرتضی (متوفی ۸۴۰ ق) نیز با نقل عبارتی از کتاب الدعاة و با تصریح به نگارش آن توسط ابوطالب هارونی، دومین عالم زیدی است که نقلی از این کتاب آورده است (البته تا آنجا که اطلاع دارم).^{۲۲}

نکته جالب توجه آن است که این عبارت‌ها به عینه در کتاب نصره المذاهب الزيدیه موجود است و این خود دلیلی بر عدم انتساب این کتاب به صاحب بن عباد است. ناجی حسن نیز به تشابه این عبارت‌ها با نقل‌هایی که مؤلف الحورالعین آورده، آگاهی داشته، اما دقتی در منبع نقل قول این عبارت‌ها نکرده است. عبدالسلام بن عباس الوجیه کتاب‌شناس و فهرست‌نگار زیدی معاصر، به نقل از محمدیحیی سالم عزآن در این باره می‌نویسد:

«كتاب الدعاة في الامامة قال محقق الفلك الدوار قام بتحقيقه الدكتور ناجي حسن ولكنه لم يوفق الى ما يلزم على المحقق من التأكد من اسم المؤلف و اسم الكتاب و المقابلة على النسخ المخطوطة فسماه أولاً نصره المذاهب الزيدية ثم نشره ثانياً بعنوان الزيدية و نسبه الى صاحب بن

دیگر هارونی نیز اشاره کرده است. در مورد هارونی همچنین ر. ک:
المنصور بالله، الشافعی، ج ۱، ص ۳۳۴-۳۳۵.
۶- در باره این کتاب ر. ک:

W. Madelung, "Zu einigen werken des Imams
Abu Talib an-Natiq bi l-Haqq, "Der Islam, (1986),
PP 63

۷- در باره این کتاب ر. ک: اتان کلبرگ، کتابخانه ابن طاووس و
احوال و آثار او، ترجمه سیدعلی قرائی و رسول جعفریان، قم ۱۳۷۱ش، ص
۱۸۲-۱۸۴.

۸- ابوسعید بن نشوان الحمیری، الجورالعین، تحقیق کمال مصطفی،
افست طهران، ۱۹۷۲م، ص ۱۸۵-۱۸۷، ۲۵۳.

۹- ابن المرتضی، کتاب النیة والأمل فی شرح الملل والنحل،
تحقیق محمدجواد مشکور، ۱۹۸۸م، ص ۹۴-۹۵.

۱۰- عبدالسلام بن عباس الوجیه، أعلام المؤلفین الزیدیه عمان،
۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م، ص ۱۱۳۲ که به برخی از نسخه های خطی کتاب
الدعامة نیز اشاره کرده است. عبارت عزان از مآخذ زیر نقل شده است:
السید صارم الدین ابراهیم بن محمدالوزیر (متوفی ۹۱۴ ق)، الفلک الدوار
فی علوم الحدیث والفقه و الآثار، تحقیق محمدحیی سالم عزان (صعوه،
۱۴۱۵ ق) ص ۴۴ پی نوشت اول.

۱۱- دراین باره، ر. ک: حسن انصاری قمی، زبده و منابع مکتوب
امامیه، مجله علوم حدیث شماره ۲۰ (تابستان ۱۳۸۰)، ص ۱۴۹-۱۶۱).

۱۲- ر. ک: المنصور بالله عبدالله بن حمزه الشافعی، (یمن - صنعاء،
۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶)

13- Griffini, Ros, III (1910), PP. 11, 26T

گرفینی نام مؤلف را به خطا شاه سربيجان آورده است.

۱۴- در باب اندیشه سیاسی شیعه می نویسد: «والمشهور من مذهب
القوم (یعنی امامیه) أن کل رأية تدفع قبل رأية قاعدهم الذی یسمونه
قائماً رأية ضلالة و أن کل من أقام الدعوة و شهر السیف داعياً الى طاعة
نفسه و زعم أنه أمام مقترض الطاعة علی الخلق أجمعین علی الشرائط
التي یذهب اليه الزیدیه، فأیمر حکمه أن یكون ضالاً» نصره مذهب
الزیدیه ص ۱۶۷؛ در باب ایرادات بر مسئله غیبت همان، ص ۱۶۳ به بعد.

۱۵- در باره هویت ابوزید علوی ر. ک: حسن انصاری قمی، ابوزید
علوی و کتاب او در بر امامیه، مجله معارف فروردین - تیر ۱۳۷۹، ص
۱۲۵-۱۲۹. در مورد کتاب الاشهاد ر. ک: حسین مدرسی، مکتب در فرآیند
تکامل، ص ۲۰۳-۲۳۶. این بخش ها از کتاب کمال الدین، ج ۱، ص ۹۳-
۱۲۶ نقل شده است.

میان سال های ۳۵۵ تا ۳۶۷ ق باشد، ابوطالب هارونی، خود می تواند
شخصی باشد که شیخ صدوق آرای وی را بدون تصریح به نامش نقل
کرده است.

پانویست ها:

۱- امام قاسم بن ابراهیم رسی (۱۶۹-۲۴۶ ق) دو رساله در رد امامیه
با عنوان کتاب الرد علی الرافضة و کتاب الرد علی الرافض من اصحاب
العلو دارد.

ویلفرد مادلونگ در انتساب کتاب دوم به قاسم رسی تردید دارد. ر. ک:

W. Madelung, Der Imam al-Qasim ibn
Ibrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen,
Berlin 1965, PP. 98-99.

دلیل مادلونگ این است که در یکی از نسخه های این کتاب (برلین،
برگ ۱۴۷) نام قاسم بن ابراهیم و چهار برادر وی ذکر شده است. همچنین
سیک کتاب از رساله دیگر قاسم، الرد علی الرافضة، متفاوت است. مادلونگ
از مقایسه این دو رساله نتیجه گرفته است که کتاب الرد علی الرافض با
توجه به آرای امام قاسم نوشته شده و مؤلف آن شاگردی از شاگردان وی
یا محتمل تر، یکی از فرزندان او باشد. نیز نک:

Binyamin Abrahamov, "Al-Kasim Ibn
Ibrahim's Theory of the Imamate," Arabica,
XXXIV, 1987, PP. 82-83, esp. not. 7.

آقای مدرسی (مکتب در فرآیند تکامل، ص ۹۳، پی نوشت ۶۱) از
نسخه برلین مطلبی را نقل کرده و گفته است که مؤلف رساله از معاصران
امام هادی (ع) بوده است و درمبحث کتاب شناسی این کتاب را به
قاسم بن ابراهیم نسبت داده است.

۲- شیخ صدوق در اشاره به زبده و خصوصت آنها با امامیه بعد از نقل
طولانی آثار ابن قبه در رد آنها می نویسد: «و انما ذکر ناهذه الفصول فی
أول کتابنا هذا لانها غاية ما یعلق بها الزیدیه و ما رد علیهم و هی أشد
الفرق علینا...». کمال الدین، ج ۱، ص ۱۲۶.

۳- محمدبن حسن طوسی، التّهذیب تحقیق سیدحسن موسوی
خرمان (تهران، ۱۳۶۵ ش)، ج ۱، ص ۳-۲.

۴- در مورد گرایش زیدی آل بویه ر. ک: المحسن بن کرامه الجشمی
(متوفی ۴۹۴ ق)، شرح العیون، ص ۳۷۲-۳۷۳، چاپ شده در
فصل الاعتزال و طبقات المعتزله، تحقیق فؤاد سید، تونس، ۱۹۷۴: المنصور
بالله، الشافعی، ج ۱، ص ۱۴۱.

۵- ر. ک: سیدعلی موسوی نژاد، معرفی آثار منتشر شده زبده، مجله
هفت آسمان، شماره ۱۴ (سال ۱۳۸۱)، ص ۱۹۲-۱۹۳ که به برخی از آثار